

УДК 37.035:314.96-053.4/.6(477)»08/11»

Гончаренко Олена,

*викладач кафедри соціальної педагогіки і гендерних студій
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка*

ГЕНДЕРНИЙ АНАЛІЗ ПЕРШОДЖЕРЕЛ ЩОДО ВИСВІТЛЕННЯ В НИХ ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ РІЗНОСТАТЕВИХ ДІТЕЙ (на прикладі писемних пам'яток періоду Київської Русі)

У статті на прикладі аналізу першоджерел періоду Київської Русі розглядаються можливості використання у вітчизняному освітньому просторі гендерного компонента, впровадження якого передбачає подолання андроцентричності наукових концепцій і створення нових наукових парадигм, що відображають досвід обох статей і дозволяють адекватно представити в теоретичному знанні життєві практики та інтереси як чоловіків, так і жінок.

Ключові слова: *Гендерний аналіз, андроцентризм, патріархат, сексизм, статево-рольовий підхід.*

In the article by the example of the analysis of the primary sources of the Kyiv Rus period the opportunities of the gender component in the modern educational space use the inculcation of which foresees the androcentricity of the scientific conceptions getting over and new scientific paradigms, reflecting each sex experience and allowing to present adequately in the theoretical knowledge life practices and interests as well as men and women, creation are observed.

Key words: *Gender analysis, androcentricity, patriarchy, sexism, sex-role approach.*

Постановка проблеми. Можливість трансформувати теоретичні підходи в академічних дисциплінах на пізнавальному рівні, переборюючи орієнтацію дослідників тільки на локальний рівень проблеми, з'явилася з розвитком гендерних досліджень. Оскільки гендерні знання апелюють до наук про людину в цілому, аналізуючи системи спеціальних знань, які не помічають специфіки становища жінок і беруть за норму становище й статус чоловіка, то ген-

дерний підхід наголошує на перегляді застосовуваної методології соціально-гуманітарних наук і потребі створення нових методів та нових підходів.

Освітній процес у вищих навчальних закладах, зокрема педагогічних, який базується на врахуванні гендерного підходу, формує егалітарну свідомість майбутніх спеціалістів, сприяє реалізації принципу рівних прав і можливостей, в той час як патріархатне мислення породжує професійну настороженість і протистояння інноваціям, що негативно впливає на формування підростаючого покоління. Введення гендерного компонента у вітчизняний освітній простір передбачає подолання андроцентричності наукових концепцій, створення нових наукових парадигм, які б відображали досвід обох статей, домінування наукових методологій, що дозволили б адекватно представити в теоретичному знанні життєві практики та інтереси не тільки чоловіків, а й жінок.

Історія педагогіки має безмежні можливості для результативного застосування гендерної теорії і методології, зокрема гендерного аналізу. Тому цінними в плані вивчення традиційного світогляду українського народу стосовно питань соціальних ролей жінки і чоловіка в сім'ї й громаді, статевого розподілу господарських обов'язків, відмінностей виховання хлопчиків та дівчаток у сім'ї є давні писемні джерела та їх гендерний аналіз. Застосування гендерної методології до аналізу першоджерел надасть нам багатий аналітичний матеріал для критичного переосмислення традиційних засад як етнопедагогіки, так і сучасної теорії виховання.

Аналіз актуальних досліджень. Проведений аналіз наукової літератури показав, що відомості про витоки диференційованого підходу до виховання хлопчиків і дівчаток знаходимо в роботах з історії педагогіки таких авторів, як Н. Кавалерова, М. Левківський, О. Любар, М. Стельмахович, Д. Федоренко та ін., які подаються без гендерного виміру освітніх і виховних процесів як історико-педагогічної проблеми. З позиції гендерного підходу історія організації статево-рольового виховання дітей в Україні протягом різних періодів розглядається лише в поодиноких дослідженнях (В. Кравець, О. Петренко, Л. Смоляр), а метод гендерного аналізу, в якості деконструкції першоджерел, застосовується лише в сучасній філологічній

науці (Н. Козлова, С. Чернишова, О. Мамаєва). Тому можна стверджувати, що проблема застосування гендерного підходу до вивчення питання історичного розвитку вітчизняної системи виховання різностатевих дітей потребує подальшого дослідження, а використання гендерного підходу до аналізу розвитку вітчизняної педагогіки має активно впроваджуватися в дослідницьку теорію і практику.

Мета статті. З метою виявлення в історико-педагогічних джерелах ідей щодо навчання та виховання різностатевих дітей спробуємо проаналізувати з позиції гендерного підходу думки українських мислителів періоду Київської Русі на предмет визначення в них статево-рольових мотивів як провідної ознаки патріархальності вітчизняної освіти та виховання, що стало підґрунтям для розвитку в подальшому саме статево-рольового підходу до соціалізації хлопчиків і дівчаток. Завдання статті: 1) на прикладі аналізу писемних пам'яток періоду Київської Русі продемонструвати андроцентричність вітчизняної педагогічно спрямованої літератури; 2) довести доцільність використання методики гендерного аналізу для критичного переосмислення виховних практик минулого.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що відповідним робочим інструментом реалізації гендерного підходу в сучасній соціально-гуманітарній теорії став гендерний аналіз, який полягає у критичному аналізі писемних джерел, що виявляє відмінності в потребах, ролях й пріоритетах жінок і чоловіків, а також їх доступі до суспільних ресурсів і контролю над ними. Важливим з позиції гендерного підходу є аналіз проблеми статево-рольового характеру соціалізації, адже у процесі соціалізації індивіду приписуються певні правила поведінки та установки, які суспільство вважає відповідними їх гендерним ролям, і саме воно приписує жінкам і чоловікам різні ролі (наприклад, традиційне патріархатне бачення моделі статевої ролі «справжнього чоловіка/хлопчика» чи «справжньої жінки/дівчинки» зводиться до протиставлення таких чоловічих якостей, як сила, енергійність, розсудливість, мужність і т.д., таким жіночим якостям, як слабкість, дисциплінованість, чутливість, капризність і т.д.).

Завдяки гендерному аналізу простежується, що саме сексизм культивує в масовій свідомості найрізноманітніші форми психо-

логічної та культурної дискримінації жінок, для якої характерні: 1) неувага до жінки, про яку згадують лише тоді, коли це вигідно для чоловіка; 2) ідея про те, що в будь-яких проявах чоловік – це норма, а жінка – відхилення; 3) чоловіча природа протиставлена жіночій [2, с. 80].

Аналіз наукової літератури з проблематики статі переконливо засвідчує, що соціостатеві установки соціально-культурного існування людства завжди знаходили своє вираження в роботах мислителів різних часів та епох, оскільки їх цікавило, чим відрізняються чоловіки і жінки з біологічної, психологічної і соціальної позиції. На фоні цього, вони намагалися давати настанови щодо виховання дітей, в тому числі і з урахуванням їхньої статі.

В межах нашого дослідження нас цікавить гендерний підхід до аналізу історико-педагогічних процесів, адже вивчення хрестоматійної літератури засвідчило, що протягом всього розвитку вітчизняної педагогічної теорії проблемі навчання і виховання хлопчиків та дівчаток приділялось чимало уваги. Але вивчення історико-педагогічної літератури щодо висвітлення в них проблеми виховання хлопчиків і дівчаток дозволяє стверджувати, що систематизовані та подані у навчальних програмах, підручниках і посібниках домінуючі версії дисциплінарного знання носять в своїй більшості андроцентричний характер.

Тому, володіючи основами гендерних знань, ми маємо можливість сьогодні по-новому поглянути на педагогічні першоджерела і проаналізувати ті механізми репродукування суспільно-схвалюваних моделей поведінки для хлопчика/чоловіка та дівчинки/жінки, які панували історично. Враховуючи патріархальність соціостатеві структури українського суспільства взагалі і за доби Княжої Русі зокрема, можемо припускати, що в сфері соціалізації підростаючого покоління перевага надавалась розробці особливостей виховання передовсім чоловічої молоді, а це, в свою чергу, є свідченням андроцентричного характеру педагогічно спрямованої літератури даного періоду.

Відзначимо, що серед тогочасних першоджерел сучасні науковці (Н.А.Кавалерова) виділяють перекладні твори педагогічного характеру іноземних вчених, збірки різних висловів на педагогічні

теми, що належали як зарубіжним, так і вітчизняним діячам, та вітчизняні оригінальні твори суто педагогічного спрямування й літературні пам'ятки, в яких були відображені педагогічні та освітні процеси того часу [5, с. 242]. Характерним для цих пам'яток є активне ревностне впровадження християнства як основи духовного життя держави і кожного її підданого, проповідь етичних норм християнства (страху божого, любові до ближнього, поваги до старшого, покори Богу і господарю, трудів праведних, відповідальності за справи свої, любові до дружини і т.д.) виключно в середовищі чоловічої молоді.

Зокрема, у літописному зводі «Повість минулих літ» знаходимо найпершу згадку про заснування князем Володимиром школи у Києві: «І почав (Володимир) посилати забирать дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на навчання книжне. А матері плакали за чадами своїми, як за померлими, бо ще не були кріпкі у вірі» [7, с. 32]. Як бачимо, проблема необхідності здобуття освіти підростаючим поколінням визнавалась на рівні державного управління, але слід додати, що мова в цьому тексті йдеться тільки про хлопчиків. Отже, з даного першоджерела видно, що доступ до освіти визначався не тільки станом, а й статевою приналежністю дитини.

Таким чином, «Повість минулих літ» є цінним першоджерелом для гендерного аналізу, оскільки з її тексту яскраво простежується статева й станова обмеженість доступу різностатевих дітей до навчання в державній школі (тільки для хлопчиків і тільки для вихідців зі знатних сімей), а також приналежність авторів тогочасних писемних джерел до чоловічої статі.

Використання гендерного підходу в процесі аналізу писемних джерел дає нам можливість дізнатись не тільки про форми і методи навчання, а також і про типи шкіл для чоловічої молоді за часів Княжої доби. Так, відомості про діяльність школи закритого типу при Києво-Печерському монастирі знаходимо у писемному джерелі, яке має назву «Школа и библиотека Киево-Печерского монастыря» [10].

Серед перекладної педагогічної літератури найбільш яскравим прикладом навчання чоловічої молоді в монастирських школах є «Статут» Федора Студита [3]. За словами сучасних істориків пе-

дагогіки, цінність цього твору полягає в тому, що автором, візантійським богословом XI ст., відзначається соціальна значущість освіти і виховання для населення [5, с. 242]. Безумовно, це стосувалося тільки чоловічої половини населення, адже згідно з цим документом на території Київській Русі при всіх монастирях почали створюватися монастирські школи вищого (готували для монастирів і церков єпископів, митрополитів, ігуменів, тобто, церковну еліту) і нижчого (так звані, внутрішні школи, в яких навчалися тільки ті, хто жив там і готувався до церковної діяльності) типів, в яких всі монахи (тобто юнаки і чоловіки) повинні були здобувати обов'язкову освіту.

Ще одним цікавим перекладним писемним джерелом, в якому зустрічаються ідеї щодо навчання і виховання дітей, є «Бджола», який представляє собою збірник цитат із Святого письма, афоризмів і висловлювань отців церкви, античних філософів Демокрита, Сократа, Платона, Аристотеля, Плутарха та інших видатних представників чоловічої статі. Збірка містить 71 розділ, кожен з яких присвячувався різним темам, в тому числі й проблемі навчання й виховання (слово 15 «Про навчання і бесіду», слово 16 «Про навчання», слово 17 «Про філософію і навчання дітей»).

Так, в слові 17 «Про філософію і навчання дітей» знаходимо педагогічні настанови: «Отак, як бджолу бачимо, що по всіх садах і квітах літає та від кожного користь приймає, так і юнаки, навчаючись філософії і у вишину мудрі сну воліючи підвестись, звідусіль найцінніше збирають» або «Якийсь філософ мав двох учнів, одного тупого, але книголюб ця, а іншого кмітливого, але ледачого, та й каже «Йдіть обидва під землю, бо ти хочеш вчитися, та не можеш, а ти можеш, та не хочеш»» (вислови Сократа) [1, с. 41]; «Коли зустрів юнака, що книг накупив багато, сказав він: «Не у книгосховище клади, а у груди»» (вислів Філістіона) [1, с. 42]. Аналіз даного твору дає нам підстави стверджувати про андроцентричний характер педагогічних думок і настанов, зібраних у «Бджолі».

Серед оригінальної літератури належне місце займає «Повчання дітям» Володимира Мономаха, яке також є доволі цінним джерелом, оскільки дана пам'ятка була написана автором за допомогою такого літературного прийому, як звернення батька до дітей,

що було досить поширеним жанром в тогочасній європейській літературі (наприклад, праці візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією», французького короля Людовіка Святого «Повчання», «Повчання» англійського короля Альфреда та ін., які були різні за своїм змістом, але мали одну мету – настанови нащадкам).

Надаючи важливості позитивного взірця (зокрема, з боку батька) у вихованні чоловічої молоді, Володимир Мономах підкріплював свою розповідь прикладами з власного військового життя. На прикладі свого батька, Володимир Мономах намагався показати, що надає великого значення навчанню, і підкреслював, що все життя чоловікові необхідно вчитися.

Повчаючи читача-юнака, Володимир Мономах намагається прищепити йому гуманні правила та норми поведінки, деякі з них ми можемо розцінити як традиційно чоловічі якості (правдивість, чесність, ініціативність, працелюбство, витривалість у військових походах – «на війну вийшовши, не покладайтесь на воєвод, не вдавайтесь до їжі, пиття та сну, самі сторожів виряджайте й перевіряйте; рано вставайте і зброї із себе не знімайте» [8, с. 38]). Про андроцентричність мислення князя також свідчать наступні рядки: «Старих шануйте, як отця, а молодих – як братів». Тобто бачимо, що даний твір написаний чоловіком для чоловічої молоді, яка буде жити, в свою чергу, в чоловічому середовищі.

Також у творі простежується патріархальність сімейних стосунків, на які наставляє свого читача Володимир Мономах. Він зазначає: «Жінку свою потрібно любити, але не давати їй власті над собою» [8, с. 39]. Цей уривок можна розцінити, як настанову чоловікам домінувати у відносинах з протилежною статтю та бути головою в сім'ї, його також можна трактувати і як настанову жінкам – підкорятися своїм чоловікам і не намагатися бути лідеркою у стосунках та в родині.

У перекладній літературі, зокрема у «Книзі приповістей Соломонових», також зустрічаємо таку пораду педагогічного характеру: «Жінка чеснотна – корона для чоловіка свого, а засоромлююча – мов гниль в його костях» [4, с. 45]. Цей невеличкий вислів, на нашу думку, відображає ті норми соціостатевої поведінки, якими

повинна була володіти жінка, тобто як терпіння, мудрість, самопожертва, подружня вірність і відданість чоловікові тощо.

Що стосується проблеми особливостей виховання і навчання жіночої молоді за часів Княжої доби, то аналіз наукової літератури з історії педагогіки показав, що на відміну від країн Західної Європи освіта у Київській Русі була доступною і для дівчат. Про це свідчать факти відкриття жіночих шкіл або училищ (зокрема, одна з перших жіночих шкіл в Європі була відкрита княжною Ганною Всеволодівною в Києві при Андріївському монастирі в 1086 році для виховання жінок із шляхетних родів, в якій навчалось 300 дівчаток), а низка джерел засвідчує високу освіченість жінок, насамперед у князівських верхах. Але, незважаючи на це, спроби виявити в першоджерелах періоду Київської Русі хоч якісь настанови або поради щодо навчання і виховання дівчат виявились марними.

Про зображення жінки в перекладній літературі доби Київської Русі знаходимо у статті М.Чубатого, який зазначає, що цей образ у творах був доволі негативним. Дослідник так описує візантійську традицію зображення жінки у перекладних творах: «Найбільшою жертвою цієї візантійської ритуалістики була жінка. Вона стає нечистою по породі, вона нечиста в часі місячного періоду. Навіть кімната, у якій прийшла дитина на світ, є занечищена. Жінка у згаданих періодах своєї нечистоти не може приймати св. Тайн, навіть у небезпеці смерті. Вона в тому часі не може бути навіть охрещеною, коли вона ще не хрещена. В кімнаті породу не можуть бути ані хрести, ані ікони. Хто провинився проти церковної ритуалістики, той повинен свою вину очистити молитвою і постом» [9, с. 246–247].

Але, як зазначає далі дослідник, «візантійська ритуалістика... була у різкому антагонізмі до українського поняття краси життя і природи. І хоча сфера провідної діяльності жінки за часів Київської Русі визначалась переважно функцією дітонародження та домогосподарства, а місце в ієрархічній структурі феодальної Руської держави зумовлювалося становищем її чоловіка або батька (до речі, як і в Середньовічній Європі), проте сучасні історики доводять, що в українській культурі ще відлунювався дух матріархату, коли нарівні з божествами чоловічого роду вшановувалися й божества жіно-

чої статі. Підтвердженням цьому є літописи, які донесли до наших часів хоч і не настанови про навчання й виховання жіночої молоді, а тільки скупі рядки та нечисленні відомості про загальні риси характеру дорослої жінки Київської Русі. Але й їх досить, зазначає М.Кашуба, щоб засвідчити, що тенденція літописів розходиться з церковною традицією зображення жінки, оскільки в них рідко зустрічається тип «нечистої» або злої жінки, який був характерним для аскетичної церковної літератури [6, с. 85].

Проаналізувавши приклади жіночих образів у літописах та світській літературі доби Київської Русі, наведені М.Кашубою (княгині Марії – дочки загиблого в Орді чернігівського князя Михайла і вдови закатованого завойовниками ростовського князя Василька, яка доклала багато зусиль, щоб увічнити їхню пам'ять; або образ жінки рязанського князя Федора – Євпраксії, яка, почувши про смерть свого чоловіка, «ринуся из превысокого храма своего с сыном своим со князем Иваном на среду земли, и заразися до смерти»), зазначимо, що наведені у цих творах такі жіночі якості, як терпіння, мудрість, самопожертва, подружня вірність і відданість чоловікові тощо, виступають як найвища моральна цінність і найголовніші якості для тогочасної жінки. Виходячи з цього, ми можемо припустити, що саме ці традиційно жіночі якості могли бути провідними у процесі виховання дівчаток.

Висновки. Таким чином, оглядово проаналізувавши писемні пам'ятки доби Київської Русі з метою виявлення в них педагогічних ідей щодо навчання та виховання різностатевих дітей, можемо підсумувати наступне.

По-перше, авторами першоджерел, що мають педагогічну спрямованість, в абсолютній більшості є чоловіки (батьки церкви, відомі книжники та видатні суспільно-політичні діячі), а всі твори адресовані виключно читачам чоловічої статі (навіть, коли у пам'ятці немає конкретного звертання до читача, все одно у підтексті можна побачити стать того, до кого звертається автор).

По-друге, майже всі твори об'єднує одна спільна тема – це ревностне затвердження християнства, як основи духовного життя держави і кожного її підданого, та проповідь етичних норм християнства, але стосується це в основному тільки хлопчиків, юнаків

і чоловіків. Зазначене, дає нам підстави стверджувати про андроцентричний характер першоджерел доби Княжої Русі.

По-третє, гендерний аналіз соціостатевого компоненту настанов щодо виховання підростаючого покоління з урахуванням статевої приналежності дозволив нам припустити, що вони представляють собою традиційну систему поглядів на призначення чоловіка та жінки у суспільстві. Так, в настановах щодо організації освітньо-виховного процесу для хлопчиків вбачається різноманітність напрямів виховання (правове, патріотичне, трудове, фізичне виховання, що стосується основних сфер життєдіяльності), прищеплення традиційно чоловічих якостей і рис характеру (настанови щодо дружби, подолань труднощів, спонукання до мужнього вчинку і т.д.), закріплення за чоловіками право на «зовнішню» діяльність (зокрема, церковну), на засвоєння світу і панування над ним (наприклад, управління державою), а отже – право на роль суб'єкту історії. Стосовно педагогічних ідей щодо організації виховання дівчат, то вони торкаються лише формування в них підпорядкованості чоловікові (тогочасні теоретики і моралісти, зазначаючи, що між чоловіком і жінкою мають існувати відносини домінування-підлеглості, намагалися тим самим врегулювати відносини, в першу чергу подружні, між статями).

Використана література:

1. Бджола // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / уклад.: О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя. – К. : Знання, 2005. – С. 41–42.
2. Головащенко І. О. Становлення теорії гендеру / І. О. Головащенко // Основи теорії гендеру : навчальний посібник / [відп. ред. М. М. Скорик]. – К. : «К.І.С.», 2004. – С. 79–108.
3. Зі статуту Федора Студита // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / уклад. : О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя. – К. : Знання, 2005. – С. 40–41.
4. З книги приповістей Соломонових // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / уклад. : О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя. – К. : Знання, 2005. – С. 45–50.
5. Кавалерова Н. А. Основні віхи розвитку освіти і педагогічної думки в Україні (X–XIX століття) / Ніна Антонівна Кавалерова // Курлянд З. Н. Педагогіка : навчальний посібник / 2-ге видання перероблене та

доповнене / З. Н. Курлянд, Р. І. Хмелюк, Т. Ю. Осипова та інші. – Харків : Бурун Книга, 2009. – С. 238–268.

6. Кашуба М. Давньоруські традиції трактування образу жінки та їх продовження на Україні / М. Кашуба // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 84–86.

7. Півість врем'яних літ // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / уклад. : О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя. – К. : Знання, 2005. – С. 32–33.

8. «Поучення» Володимира Мономаха [Текст] // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / уклад. : О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя. – К. : Знання, 2005. – С. 38–39.

9. Чубатий М. Жінка у трактуванні візантійської церковної ритуалістики / М. Чубатий // Маланчук-Рибак О. Жінка в історії : навчальна хрестоматія для студентів історичних та гуманітарних факультетів університетів / Оксана Маланчук-Рибак. – Львів, 2002. – С. 246–247.

10. Школа и библиотека Киево-Печерского монастыря // Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / уклад. : О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя. – К. : Знання, 2005. – С. 37.